

Joanna Sosnowska

OPIEKA NAD DZIECKIEM W POLSCE MIĘDZYWOJENNEJ

Robotnicze Towarzystwo
Przyjaciół Dzieci
– Oddział Łódzki (1923–1939)

EDUKACJA. HISTORIA WYCHOWANIA

OPIEKA NAD DZIECKIEM W POLSCE MIĘDZYWOJENNEJ

Robotnicze Towarzystwo

Przyjaciół Dzieci

– Oddział Łódzki (1923–1939)

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Joanna Sosnowska

OPIEKA NAD DZIECKIEM W POLSCE MIĘDZYWOJENNEJ

Robotnicze Towarzystwo
Przyjaciół Dzieci
– Oddział Łódzki (1923–1939)

EDUKACJA. HISTORIA WYCHOWANIA

Joanna Sosnowska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu
Katedra Historii Wychowania i Pedagogii, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RECENZENT

Stefania Walasek

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Magdalena Granosik

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzczak

KONCEPCJA TYPOGRAFICZNA SERII

Katarzyna Turkowska

PROJEKT OKŁADKI

Piotr Paczuski

Zdjęcie wykorzystane na okładce: Orkiestra dziecięca na podwórku, 1918–1939

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór Ikonograficzny, sygn. W-I-6/46

© Copyright by Joanna Sosnowska, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09966.20.0.M

Ark. wyd. 27,4; ark. druk. 25,0

ISBN 978-83-8220-257-1

e-ISBN 978-83-8220-258-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

Ani i Kasi

Dzieci robotnicze

Znam was dzieci. – O biedne robotnicze dzieci!
Rachityczne, schorzone i pokasłujące,
Co żadna zdobycz czasu do was nie doleci,
Ba! nie doleci nawet złote, jasne słońce.

Odgródzone od świata kratą w trotuarze
I zamknięte wśród ścian wilgocią płaczących,
Do szyby przytykacie mizerne swe twarze,
Łowiąc uchem gwar rozmów z ulicy idących.

Obca dla was uciecha, obce żarty, radość;
Wy nie znacie zabawek, nie znacie swawoli.
Wam jeno smutek, nędza – tego macie zadość –
I ponieważ, co później tak boli.

Czasem zmęczony ojciec cacko wam wystruga,
Siadacie wtedy kołem i w niemym zachwycie
Podziwiając, aż jedno na drugie z was mruga.
O jakie szare, marne jest to wasze życie.

O uszy wam się stale objijają skargi,
„Że roboty zabrakło, że żyć nie ma za co”,
Wtedy z matką modlitwę szepcą drżące wargi,
Z matką szwaczką, co nocną zabija się pracą.

Nieraz, gdy dzień słoneczny, a wyście nie chore,
Wylegacie w podwórko, by się bawić trochę,
Lecz do zabawy przecie żadne z was nieskore,
Dziwnie jakoś nieśmiałe, takie dziwnie płocze.

Oślepia was blask słońca, jasność zawstydzą,
Stoicie oniemiałe w stadku i bezmyślne,
A słońko zdumionego twarz przybrawszy widza,
Na główki płowe rzuca promienie kapryśne.

Potem znowu wracacie z słońca do piwnicy,
W której wilgoć, stęchlizna z kątów zionie wszystkich,
Powracacie do izby – siedliska gruźlicy,
Nie wiedząc, że stoicie u dni końca bliskich.

A kiedy śmierć-macocha, przerwie życia mękę
I duszyczkę znękaną hen! w światłość zanieśie,
Pijany bólem ojciec zbije wam trumienkę.
O dzieci!... jak nad dolą waszą płakać chce się.

Spis treści

Wykaz skrótów	11
Wykaz dawnych i obecnych nazw ulic wymienionych w pracy	13
Wstęp.....	15
Rozdział I	
Warunki życia rodzin robotniczych międzywojennej Łodzi	27
I.1. Robotnicy w strukturze etniczno-wyznaniowej i społeczno-zawodowej ludności miasta	27
I.2. Sytuacja socjalno-zdrowotna łódzkiego proletariatu, dostęp do edukacji	43
I.3. Opieka i wychowanie dziecka w rodzinie robotniczej.....	70
I.4. Wsparcie najmłodszych przez samorząd, organizacje społeczne i partie polityczne.....	91
Rozdział II	
Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci w latach 1919–1939	133
II.1. Geneza, cele i działalność Robotniczego Wydziału Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim w latach 1919–1925.....	134
II.2. Powołanie Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci w 1926 roku i jego struktur terenowych	148
II.3. Założenia statutowo-programowe, struktura wewnętrzna i władze Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci	158
II.4. Przedsięwzięcia opiekuńczo-wychowawcze RTPD realizowane w latach 1926–1939	168
Rozdział III	
Powstanie i rozwój Oddziału Łódzkiego Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (1923–1939)	185
III.1. Wokół genezy Oddziału Łódzkiego Robotniczego Wydziału Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim	185
III.2. Oddział Łódzki Robotniczego Wydziału Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim w latach 1923–1925	197
III.3. Kierunek prac organizacyjnych i opiekuńczo-wychowawczych Oddziału Łódzkiego Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci w latach 1926–1939	206
III.4. Zarząd i członkowie Oddziału Łódzkiego Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci ..	223
III.5. Finanse Oddziału Łódzkiego Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci	231
Rozdział IV	
Opieka, wychowanie i ochrona zdrowia najmłodszych w placówkach Oddziału Łódzkiego RTPD	247
IV.1. Ogniska	247
IV.2. Przedszkola	264
IV.3. Świetlice	279

IV.4. Kolonie letnie	289
IV.5. Półkolonie	304
IV.6. Przychodnia Przeciwigruźlicza	312
Uogólnienia i wnioski badawcze	331
<i>Hymn dzieci robotniczych</i>	341
Bibliografia	343
Spis tabel	367
Spis ilustracji	369
Załączniki	371
Załącznik 1. Statut Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci	371
Załącznik 2. Wnioski Stefanii Sempołowskiej w sprawie „Opieki nad dzieckiem” przedstawione na Sejmie Nauczycielskim (14–17 IV 1919)	381
Załącznik 3. Uchwały Zjazdu Kulturalno-Oświatowego Polskiej Partii Socjalistycznej (1–3 XI 1919)	383
Załącznik 4. Wnioski uchwalone na Konferencji Kobiet Polskiej Partii Socjalistycznej (7–8 XII 1919)	385
Załącznik 5. Program Polskiej Partii Socjalistycznej uchwalony na XVII Kongresie (21–25 V 1920)	387
Załącznik 6. Uchwały XIX Kongresu Polskiej Partii Socjalistycznej (30 XII 1923 – 1 I 1924)	389
Załącznik 7. Deklaracja Praw Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów w 1924 roku (zwana „Deklaracją Genewską”)	391
Załącznik 8. Wnioski uchwalone na Ogólnopolskim Kongresie Dziecka w 1938 roku	393
Załącznik 9. Skład osobowy Zarządu Oddziału Łódzkiego Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci w latach 1923–1939	397
Nota o autorce	399

Wykaz skrótów

AAN	– Archiwum Akt Nowych
AEA	– Archiwum Eugeniusza Ajnenkiela
AmŁ	– Akta miasta Łodzi
APŁ	– Archiwum Państwowe w Łodzi
BBWR	– Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem
b.r.w.	– brak roku wydania
CKW	– Centralny Komitet Wykonawczy (PPS)
CWK	– Centralny Wydział Kobiety (PPS)
CWKO	– Centralny Wydział Kulturalno-Oświatowy (PPS)
DZMŁ	– „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi”; „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi” (od 1934)
DzU	– „Dziennik Ustaw”
DzU RP	– „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”
EAEiAK UŁ	– Etnograficzne Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego
KCh	– Kasa Chorych miasta Łodzi
KC KZZ	– Komisja Centralna Klasowych Związków Zawodowych
KC ZZ	– Komisja Centralna Związków Zawodowych
KPRP	– Komunistyczna Partia Robotnicza Polski
ŁChTD	– Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności
ŁOKR	– Łódzki Okręgowy Komitet Robotniczy (PPS)
ŁŻTD	– Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności
MKO	– Miejskie Kino Oświatowe
MOS	– Ministerstwo Opieki Społecznej
MPiOS	– Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej
MWRIOP	– Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
NOK	– Narodowa Organizacja Kobiet
OKR	– Okręgowy Komitet Robotniczy (PPS)
OŁ	– Oddział Łódzki (RWWDiOnN/RTPD)
OMTUR	– Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego
OWK	– Okręgowy Wydział Kobiet (PPS)
PAKPD	– Polsko-Amerykański Komitet Pomocy Dzieciom
PIOS	– „Praca i Opieka Społeczna”
PP	– Przychodnia Przeciwgruźlicza

PPS	– Polska Partia Socjalistyczna
PUPP	– Państwowy Urząd Pośrednictwa Pracy
RG0	– Rada Główna Opiekuńcza
RM	– Rada Miejska w Łodzi
RTPD	– Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci
RWWDiOnN	– Robotniczy Wydział Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim
SDKPiL	– Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy
SN	– Stronnictwo Narodowe
SWzG	– Sekcja do Walki z Gruźlicą
sygn.	– sygnatura archiwalna
TOZLŻ (TOZ)	– Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej
TPD	– Towarzystwo Przyjaciół Dzieci
TUR	– Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego
UŁ	– Uniwersytet Łódzki
US	– Ubezpieczalnia Społeczna miasta Łodzi
WDP	– Wydział Dobroczynności Publicznej
WG	– Wydział Gospodarczy
WKFP	– Wojewódzki Komitet Funduszu Pracy
WOiK	– Wydział Oświaty i Kultury
WOS	– Wydział Opieki Społecznej
WP	– Wojsko Polskie
WS	– Wydział Statystyczny
WZP	– Wydział Zdrowotności Publicznej/Wydział Zdrowia Publicznego
ZG	– Zarząd Główny (RTPD)
ZLN	– Związek Ludowo-Narodowy
ZNP	– Związek Nauczycielstwa Polskiego

Wykaz dawnych i obecnych nazw ulic wymienionych w pracy

Boczna	– obecnie dołączona do ulicy Henryka Sienkiewicza
Cegielniana	– obecnie Stefana Jaracza
Dolna	– obecnie Podmiejska
Główna	– obecnie aleja marszałka Józefa Piłsudskiego
Juliusza	– obecnie Dowborczyków
Karola (św. Karola)	– obecnie Franciszka Żwirki
Letnia	– przebudowana, obecnie w obrębie alei Włókniarzy
Milsza (Milscha)	– obecnie Mikołaja Kopernika
Nowo-Targowa	– obecnie Seweryna Sterlinga
Podleśna	– obecnie Marii Skłodowskiej-Curie
Przejazd	– obecnie Juliana Tuwima
Rokicińska (Szosa Rokicińska)	– obecnie aleja marszałka Józefa Piłsudskiego, kontynu- acja: Rokicińska
Skwerowa	– obecnie Polskiej Organizacji Wojskowej
Wodny Rynek	– obecnie plac Zwycięstwa
Zagajnikowa	– obecnie Stefana Kopcińskiego

Wstęp

Prezentowana publikacja *Opieka nad dzieckiem w Polsce międzywojennej. Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci – Oddział Łódzki (1923–1939)* jest efektem pracy badawczej nad dziejami opieki społecznej w Polsce i zainteresowania problematyką opieki nad dzieckiem w międzywojennej Łodzi. Szczególną uwagę autorki wzbudził proces wyłaniania w mieście, w latach 1919–1939, nowych jednostek opieki, funkcjonujących w obrębie sektora samorządowego, ubezpieczeniowego i społecznego (w tym organizacji pomocowych powiązanych ze środowiskiem partyjnym), pełniących funkcję komplementarną, a z pozycji agend miejskich jednocześnie nadrzędną i kontrolną w stosunku do istniejących w Łodzi – z wieloletnią tradycją wspierania osób potrzebujących opieki – organizacji i instytucji dobroczynnych.

Po odzyskaniu niepodległości, w roku 1923, na mapie łódzkich organizacji pomocowych sektora społecznego, w szczególności adresujących swoje działania opiekuńczo-wychowawcze do dzieci pochodzących ze środowiska robotniczego, związanego z ruchem socjalistycznym, pojawił się Oddział Łódzki Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci. Przez pierwsze trzy lata (1923–1925/1926) łódzka organizacja funkcjonowała pod nazwą Robotniczego Wydziału Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim¹. W momencie ukonstytuowania Oddział w Łodzi był jedną z czterech filii Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (RTPD lub Towarzystwo) z siedzibą w Warszawie, zawiązanego w roku 1919 właśnie jako Robotniczy Wydział Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim (RWWDiOnN). W roku 1926 organizacja centralna i jej jednostki terenowe, wskutek zmian programowo-strukturalnych, zyskały nowy statut i nową postać i odtąd kontynuowały działalność jako filie Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci.

Inicjatorami i założycielami Łódzkiego Oddziału Towarzystwa byli aktywni działacze Polskiej Partii Socjalistycznej, reprezentanci ław poselskich, senatorskich i samorządowych: Tomasz Arciszewski (przewodniczący Towarzystwa), Stefan Kopciński, Dorota Kłuszyńska oraz Eugeniusz Ajnenkiel. Znaczącą rolę odegrały kobiety socjalistki zrzeszone w łódzkim Okręgowym Wydziale Kobiet (OWK), współpracującym z Centralnym Wydziałem Kobięcym (CWK) PPS. Powołanie innych oddziałów terenowych było wynikiem zabiegów lokalnego aktywu partyjnego:

¹ W materiałach źródłowych i pracach z okresu międzywojennego pojawia się również nazwa: Robotniczy Wydział Wychowania Dziecka i Opieki nad Niem.

towarzyszek i towarzyszy wspartych głosem działaczy ze stolicy. Postulaty dotyczące szeroko rozumianej opieki nad najmłodszymi, zwłaszcza nad dziećmi proletariatu, Polska Partia Socjalistyczna wysunęła po kongresie zjednoczeniowym w 1919 roku², u progu działalności politycznej w nowych, powojennych realiach. Nad sytuacją dziecka pochyłono się podczas zjazdu kulturalno-oświatowego w Krakowie (XI 1919), po tym jak wysłuchano Stefanii Sempołowskiej, krytykującej ówczesny system wsparcia najmłodszych, domagającej się radykalnych posunięć państwa w zabezpieczeniu losu dzieci i społecznego programu pomocy. Zgodzono się, że działalność opiekuńcza nie może być polem aktywności organizacji filantropijnych, ale winna być wobec dziecka służbą społeczną – rodziców i całego społeczeństwa.

W okresie międzywojennym PPS jeszcze kilkakrotnie, zwłaszcza podczas zjazdów i kongresów partyjnych, kiedy formułowano założenia programowe, nawiązywała do zagadnień związanych z opieką nad małoletnimi, ale konkretnego programu w tym zakresie nie posiadała. Działaczy tego ugrupowania absorbowała sytuacja polityczna w kraju, zwłaszcza po przewrocie majowym i objęciu władzy przez obóz sanacyjny, problemy społeczno-ekonomiczne i ogromna pauperyzacja społeczeństwa wywołana kryzysem gospodarczym lat 30. XX wieku, ale również trudności organizacyjne w łonie partii, tarcia między działaczami, spadek liczby członków, kłopoty finansowe. Regularnie natomiast podnoszono kwestie wychowania, które wyraźniej akcentowano od lat 30., postulując konieczność podjęcia szeregu zabiegów i zastosowania różnych środków w celu propagowania wśród dzieci i młodzieży „zasad socjalistycznego wychowania”.

Oddział Łódzki Robotniczego Wydziału Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim utworzono pod patronatem łódzkich struktur PPS, czyli Okręgowego Komitetu Robotniczego w Łodzi (ŁOKR), co było naturalną konsekwencją zasad funkcjonowania wszystkich filii organizacji – tak jak RWWDiOnN w Warszawie powołano przy Centralnym Komitecie Wykonawczym (CKW) PPS.

² Polska Partia Socjalistyczna – funkcjonujące w latach 1892–1948 ugrupowanie polityczne o charakterze socjalistycznym, odwołujące się do haseł niepodległościowych, demokratycznych i socjalnych. Utworzone w listopadzie 1892 r., w środowiskach polskiej emigracji, przez działaczy socjalistycznych reprezentujących różne formacje polityczne, jako Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich. Po wybuchu I wojny światowej PPS włączyła się w działania obozu aktywistycznego, a u jej schyłku była silnie zaangażowana w powołanie pierwszych rządów polskich (w tym Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej pod kierownictwem Ignacego Daszyńskiego, a następnie ustanowionego przez Naczelnego Dowódcę WP Józefa Piłsudskiego rządu Jędrzeja Moraczewskiego). W kwietniu 1919 r. doszło do zjednoczenia partii socjalistycznych z trzech byłych zaborów: Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru rosyjskiego i pruskiego oraz Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska Cieszyńskiego. W okresie dwudziestolecia międzywojennego PPS funkcjonowała jako ugrupowanie o charakterze masowym, koncentrując się na poprawie losu środowisk pracowniczych (szczególnie robotników). W 1926 r. partia poparła zamach stanu dokonany przez Józefa Piłsudskiego, jednakże w konfrontacji z autorytarnym modelem rządów realizowanym przez obóz piłsudczykowski już w 1927 r. przeszła do opozycji. W 1929 r. weszła w skład szerokiej koalicji stronnictw opozycyjnych – Centrolewu. W trakcie wyborów parlamentarnych 1930 r. partia poddana została represjom ze strony aparatu administracyjnego; działacze PPS stanowili też największą grupę z osadzonych w twierdzy wojskowej w Brześciu nad Bugiem. Do wybuchu II wojny światowej PPS pozostawała w opozycji do obozu rządzącego, bojkotując wybory parlamentarne w 1935 i 1938 r. Zob. *Polska Partia Socjalistyczna*, <https://eptw.edu.pl/pl/slownik-pojec/88-polska-partia-socjalistyczna> (dostęp: 24.06.2020).

Działalność opiekuńczo-wychowawcza, którą organizowali przedstawiciele centrali RTPD i oddziałów terenowych, miała na celu przede wszystkim objęcie wsparciem dzieci wywodzących się ze środowisk proletariackich. Motywowano ją z jednej strony trudnymi warunkami życia najmłodszych i ich rodzin, z drugiej brakiem świeckich placówek opiekuńczo-wychowawczych i edukacyjnych. W posiadaniu własnych ognisk, klubów, świetlic, przedszkoli i szkół widziano również możliwość oddziaływania wychowawczego na młodzież i dzieci zgodnie z linią i wytycznymi partii.

Problem opieki nad dzieckiem, zwłaszcza w warunkach łódzkich, gdzie po pierwsze następowała znaczna aktywizacja zawodowa kobiet, po drugie wskutek bezrobocia w najtrudniejszym położeniu znajdowały się rodziny, których członkowie zatrudnieni byli w branży przemysłowej, nabierał pierwszorzędного znaczenia. Dlatego działacze łódzcy pozytywnie zareagowali na propozycję powołania filii RTPD w Łodzi, wysuniętą przez Zarząd Główny. Zresztą badacze dziejów PPS w Łodzi podkreślają, że oprócz akcji stricte politycznych członkowie partii podejmowali na szeroką skalę pracę kulturalno-oświatową i opiekuńczo-wychowawczą również wśród młodzieży i dzieci, a organizując klasę robotniczą w mieście, nie ograniczali się wyłącznie do populacji dorosłych³. Jednak przynależność do określonej formacji partyjnej sytuowała RTPD i jego jednostki w terenie wyłącznie po jednej stronie sporu polityczno-ideowego, a ten na scenie samorządowej Łodzi – „rozbujaanej politycznie” – był w latach międzywojennych bardzo ostry. Zdecydowanie lepsze warunki pracy mieli działacze OŁ RTPD wówczas, kiedy władzę w mieście sprawowali socjaliści, wspierający (również finansowo) ich projekty organizacyjne, polityczno-propagandowe i opiekuńczo-wychowawcze.

Oddział Łódzki Robotniczego Wydziału Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim rozpoczął swoją działalność od dwóch kluczowych wydarzeń, jak nadmieniono – od formalnego ukonstytuowania organizacji oraz od zorganizowania w mieście, w lokalach partyjnych ŁOKR, placówek opiekuńczo-wychowawczych, zwanych ogniskami. Jednakże początki organizacji przypadają na okres zmiany władzy w mieście, po wyborach do samorządu w maju 1923 roku. Do ofensywy przechodzą wówczas ugrupowania prawicowo-centrowe, których decyzje mocno zaważały nie tyle na losach łódzkiej organizacji, ile na jakości podejmowanych przez nią przedsięwzięć.

W latach 1923–1939 podstawową formą aktywności Oddziału RTPD w Łodzi, poza sferą organizacyjną i związaną z aktywnością propagandowo-polityczną, stała się działalność opiekuńczo-wychowawcza i profilaktyczno-lecznicza o charakterze instytucjonalnym. W ciągu niespełna dwóch dekad Zarząd i członkowie Oddziału Łódzkiego, współpracując z wybitnymi łódzianami: samorządowcami, lekarzami, pedagogami, nauczycielami i społecznikami, powołali do życia kilka ognisk, przedszkoli i świetlic, zainicjowali wypoczynek letni w postaci kolonii i półkolonii, zorganizowali świetnie funkcjonującą Przychodnię Przeciwgruźliczą.

³ Dzieje PPS w Łodzi badali m.in. Ludwik Mrocza i Maria Nartowicz-Kot. Wykaz publikacji autorów zamieszczono w bibliografii.

Inicjatywy kierowano do dzieci w wieku przedszkolnym i szkolnym ze środowisk proletariackich, związanych ideowo, a poprzez członkostwo rodziców również organizacyjnie, z Polską Partią Socjalistyczną. W przekazie źródłowym, najczęściej w prasie, określano je mianem *dzieci robotniczych* – terminem bardzo popularnym, zwłaszcza w miastach przemysłowych, z przeważającą liczbą ludności robotniczej. Należy zwrócić uwagę, że określenie dzieci robotnicze, nawiązujące odbiorcy jednoznacznie skojarzenie z dzieckiem ubogim, pozbawionym prawidłowych warunków rozwoju, żyjącym w izbie bez dostępu światła, dzieckiem „rachitycznym, schorzałym i pokasłującym” – jak podkreślił to anonimowy autor wiersza *Dzieci robotnicze* otwierającego niniejszą publikację – dzieckiem, które należy otoczyć opieką i wsparciem, rezerwowali nie tylko socjaliści. Najmłodszym łodzianom niosły pomoc organizacje i instytucje o różnym rodowodzie, kierujące swoje przedsięwzięcia również do ubogich dzieci robotniczych. Wydaje się, że termin ten, niezależnie, kto go przywoływał, otwierał organizatorom społecznych akcji wiele drzwi, bo któż nie wesprze dzieci robotniczych, „odgrodzonych od świata kratą w trotuarze, zamkniętych wśród ścian wilgocią płaczących”. Analizując warunki życia łódzkiego proletariatu, a więc również sytuację bytową dziecka/dzieci, należy pamiętać, że społeczność ta w obrębie własnej grupy była zróżnicowana. Położenie rodziny, a więc i pozycja dziecka robotniczego, zależało od statusu społeczno-zawodowego i materialnego rodziców. Badania wskazują, że do placówek opiekuńczo-wychowawczych Oddziału Łódzkiego RTPD uczęszczali dzieci robotnicze pochodzące ze środowisk materialnie może nie najlepiej sytuowanych w obrębie tej społeczności, ale też nie najbiedniejszych. Trzeba zaznaczyć, że udzielanie pomocy i wsparcia podopiecznym Oddziału Łódzkiego w placówkach RTPD było dla organizatorów równie istotne, co proces wychowawczy i ideowo-formacyjny. Dzieci proletariatu miały być nowym pokoleniem budującym sprawiedliwość społeczną i niosącym wolność, a w przyszłości – jak czytamy w *Hymnie dzieci robotniczych*, tekście pieśni zamykającej niniejsze opracowanie – miały tworzyć „mocarny lud roboczy”.

Należy uściślić, że określenie dzieci robotnicze stosowali/stosują etnografowie prowadzący badania nad kulturą ludności robotniczej Łodzi w latach 1918–1939. W takich kontekstach dziecko/dzieci robotnicze to potomstwo wychowujące się w rodzinie proletariackiej, spełniającej formalne warunki przynależności do środowiska kolejnego pokolenia robotnic i robotników pracujących w zakładach przemysłowych, a więc wzrastające w kulturze robotniczej międzywojennej Łodzi.

Dorobek Oddziału Łódzkiego Robotniczego Wydziału Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim, a następnie Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci jest ledwie rozpoznany. Najwięcej informacji o pracy Oddziału Łódzkiego RTPD przynoszą wspomnienia E. Ajnenkiela, współzałożyciela łódzkiej organizacji, znajdujące się w jego zbiorze archiwalnym, oraz prace: *Spółeczne wychowanie dziecka robotniczego w Polsce 1919–1928* (Warszawa 1928), *RTPD 1919–1939. Okres pionierski* (Warszawa 1947), *Koncepcje wychowawcze Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci 1919–1939. Analiza założeń i funkcjonowania placówek* (Wrocław–Warszawa–Kraków 1966), a także współczesne opracowanie *Polski*

ruch socjalistyczny w Łodzi w latach 1927–1939 (Łódź 2001)⁴. Autorzy przedstawiają Oddział Łódzki RTPD w kontekście działalności całej organizacji, ukazując wprawdzie istotne fragmenty jego dziejów, ale pomijając wartościowe, z perspektywy badań społecznych, szczegóły dotyczące aktywności organizacyjnej i opiekuńczo-wychowawczej Oddziału w Łodzi w okresie II Rzeczypospolitej.

Zdecydowanie większą bibliografię posiada samo Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, które w latach 1940–1957 doświadczyło różnych przemian, łącznie z rozwiązaniem jego struktur, wznowieniem działalności w roku 1957⁵, a przede wszystkim zmianą nazwy na funkcjonującą do dziś: Towarzystwo Przyjaciół Dzieci (TPD). W ostatnich latach dorobek piśmienniczy TPD powiększył się o wydawnictwa jubileuszowe⁶, gdyż w 2019 roku organizacja świętowała stulecie istnienia, nawiązując tym samym do początków swojej działalności w roku 1919, jako RWWDiOnN, a następnie RTPD.

Łódzka organizacja RTPD stulecie działalności będzie obchodzić w roku 2023. Ta okoliczność, ale przede wszystkim nieduży w historiografii miasta dorobek w zakresie studiów nad dziejami opieki nad dzieckiem w latach 1918–1939 oraz brak odrębnego opracowania dotyczącego dziejów Oddziału Łódzkiego RTPD stały się kluczowymi przesłankami do podjęcia badań.

Przedmiotem pracy badawczej stała się zatem analiza funkcjonowania Oddziału Łódzkiego Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci w latach międzywojennych. Celem pracy była możliwie pełna rekonstrukcja i opis dziejów łódzkiej organizacji pomocowej, powiązanej ideowo z PPS i organizacyjnie z Łódzkim Okręgowym Komitetem Robotniczym tego ugrupowania, w jednym z największych ośrodków miejskich odrodzonej Rzeczypospolitej. Inny cel pracy to odtworzenie, w możliwie wyczerpujący sposób, genezy, struktury, zasad funkcjonowania OŁ RTPD oraz różnorodnych form aktywności, ze szczególnym uwzględnieniem działań opiekuńczo-wychowawczych i profilaktyczno-leczniczych adresowanych do dzieci proletariatu. Autorkę interesowała ponadto ranga i znaczenie kolejnej organizacji pomocowej w systemie opieki społecznej w Łodzi, ale również jej miejsce wśród innych oddziałów terenowych RTPD oraz relacja pomiędzy władzami Oddziału Łódzkiego a Zarządem Głównym Towarzystwa. Odrębną, istotną kwestią, implikującą niewątpliwie projekty w zakresie wychowania i opieki nad najmłodszymi łódzianami, pozostawała recepcja założeń ideowo-programowych Towarzystwa, których źródłem była ideologia i koncepcja programowa Polskiej Partii Socjalistycznej.

⁴ *Spółeczne wychowanie dziecka robotniczego w Polsce 1919–1928*, Warszawa 1928; D. Kłuszyńska, *RTPD 1919–1939. Okres pionierski*, Warszawa 1947; *Koncepcje wychowawcze Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci 1919–1939. Analiza założeń i funkcjonowania placówek*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966; M. Nartowicz-Kot, *Polski ruch socjalistyczny w Łodzi w latach 1927–1939*, Łódź 2001.

⁵ Niemieckie władze okupacyjne rozwiązały RTPD w r. 1940. Organizację reaktywowano po czterech latach. W 1949 r. RTPD połączono z Chłopskim Towarzystwem Przyjaciół Dzieci i utworzono Towarzystwo Przyjaciół Dzieci (TPD). W 1952 r. władze PRL podjęły decyzję o likwidacji TPD. Organizację reaktywowano w 1957 r.

⁶ Wydawcą publikacji jest Zarząd Główny TPD. Wykaz książek udostępniono na stronie internetowej ZG TPD: <https://zg.tpd.org.pl/images/KomisjaHistoryczna/Komunikaty/1/skany%201.pdf> (dostęp: 30.05.2020).

Prezentowana monografia ma charakter historyczno-pedagogiczny. Zakres chronologiczny opracowania zamyka się w latach 1923–1939; datę początkową wyznacza rok powołania Oddziału Łódzkiego Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci, ale ponieważ geneza Towarzystwa – organizacji nadrzędnej i konstytutywnej dla oddziałów terenowych, a jednocześnie związanej z CKW PPS – sięga pierwszych miesięcy po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku, w narracji odwołano się do wydarzeń poprzedzających utworzenie łódzkiej filii i nawiązujących do powstania i działalności centrali RTPD. Cezurę końcową stanowi rok 1939, początek II wojny światowej, przerwanie działań organizacji i jej lokalnych oddziałów.

Zrekonstruowanie i opis funkcjonowania Oddziału Łódzkiego RTPD w okresie międzywojennym wiązały się ze sporymi trudnościami. Głównym problemem okazał się niedostatek materiału archiwalnego dotyczącego łódzkiej organizacji bądź rozproszenie dokumentów, umieszczonych w zbiorach niepowiązanych z działalnością tej jednostki, co oznaczało żmudną kwerendę. Sukcesem nie zakończyło się poszukiwanie materiału źródłowego w Warszawie, w Archiwum Akt Nowych (AAN). Znalaziono wprawdzie nieliczne dokumenty, dotyczące przede wszystkim funkcjonowania Przychodni Przeciwgruźliczej RTPD w Łodzi, ale cenna dokumentacja przechowywana w zbiorach AAN dotyczy aktywności Oddziału Łódzkiego w okresie powojennym – jako filii RTPD w latach 1945–1949 i TPD w latach 1949–1952. Wprawdzie materiał z lat powojennych w zespole RTPD jest niezbyt bogaty, ale uzupełnia go dość wyczerpująca dokumentacja złożona w zespole Ministerstwa Opieki Społecznej (MOS). Zbiór ten może służyć do opracowania dziejów OŁ po II wojnie światowej.

Własne zbiory archiwalne posiada Łódzki Oddział Regionalny TPD, mieszczący się w Łodzi przy ulicy Jaracza 42. Jednak materiał dokumentacyjny (referaty konferencyjne, statuty, sprawozdania z działalności, wspomnienia członków, kroniki, prace magisterskie), udostępniony przez Aleksandrę Podlasin-Kubus – prezes Oddziału, wprawdzie nawiązuje do historii, ale obejmuje przede wszystkim okres powojenny, i to począwszy od lat 70. i 80.

Największy efekt badawczy przyniosło badanie zbiorów Archiwum Państwowego w Łodzi (APŁ) oraz kwerenda prasy. Źródła archiwalne i drukowane stały się zatem bazą rekonstrukcji genezy i działalności OŁ RTPD w okresie międzywojennym. Ponieważ starano się przedstawić łódzką organizację na szerokim tle społeczno-gospodarczym i politycznym ówczesnej Łodzi oraz przybliżyć czytelnikowi obraz życia rodziny robotniczej, w tym pełnienia przez rodziców czynności opiekuńczych nad potomstwem, sięgnięto do cennych zbiorów Etnograficznego Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego. Warto zauważyć, że ten materiał źródłowy stał się podstawą pierwszego szerszego opracowania na temat okresu dzieciństwa i warunków życia dziecka w łódzkiej rodzinie robotniczej doby międzywojennej (podrozdział I.3).

Z Archiwum Państwowego w Łodzi pozyskano materiał do badań z kilku zespołów i jednostek, takich jak: Akta miasta Łodzi (Wydział Opieki Społecznej, Wydział Oświaty i Kultury, Wydział Zdrowotności Publicznej), Archiwum Eugeniusza Ajnenkiela, Bank Gospodarstwa Krajowego, Magistrat miasta Łodzi, Ubezpie-

czalnia Społeczna oraz Zbiór druków i pism ulotnych. Ogółem poddano badaniu ponad sto jednostek archiwalnych, z których najbardziej przydatnych okazało się około siedemdziesięciu. To właśnie na podstawie dokumentacji z takich jednostek jak Wydział Oświaty i Kultury oraz Wydział Opieki Społecznej Zarządu miasta Łodzi, a zwłaszcza obfitej korespondencji urzędowej krążącej między Zarządem OŁ RTPD a agendami magistrackimi możliwe było ukazanie, w sposób dość szczegółowy, wydarzeń towarzyszących zarówno powołaniu filii Towarzystwa w Łodzi, jak i jego działalności w latach 1923–1939. Jak nadmieniono, kwerendą archiwalną objęto również zbiory Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ. Skorzystano z zespołu zawierającego materiały wspomnieniowe łódzkich robotników i robotnic z okresu międzywojennego. Cenne badawczo dokumenty zawierały dwie jednostki: materiał pisany, przygotowany przez robotników łódzkich zakładów włókienniczych w roku 1973 na konkurs pod nazwą „Folklor robotniczej Łodzi”, oraz wywiady narracyjne prowadzone na przełomie lat 70. i 80. wśród robotników i robotnic przez zespół łódzkich badaczy – etnologów i studentów ówczesnej Katedry Etnografii UŁ. Dotyczyły one kilku zagadnień o tematyce: „Biografia rodziny”, „Matka i dziecko w rodzinie robotniczej w okresie międzywojennym”, „Opieka nad dzieckiem, higiena ciała, zdrowotność w rodzinie robotniczej”, „Opieka, higiena, zdrowotność dziecka w rodzinie robotniczej”, „Czas wolny młodzieży robotniczej do 1939 r.” oraz „Zabawy i gry podwórkowe”.

W dalszej kolejności analizie poddano źródła drukowane odnoszące się do dziejów OŁ RTPD w latach 1918–1939. Należały do nich dokumenty normatywne wydane przez administrację państwową: dekrety, ustawy, rozporządzenia, uchwały, okólniki, a także Statut RTPD zatwierdzony w roku 1927. W grupie tego rodzaju źródeł znalazły się materiały sprawozdawczo-informacyjne dokumentujące aktywność Oddziału RTPD w Łodzi, ale również opracowania statystyczne i monograficzne dotyczące miasta. W wykazie źródeł drukowanych zamieszczono publikacje, na podstawie których odtworzono przede wszystkim działalność poszczególnych placówek opieki Łódzkiego Oddziału Towarzystwa.

Do kategorii źródeł drukowanych zaliczono także artykuły z czasopism wydawanych w latach międzywojennych, nawiązujące do badanego zagadnienia. Wartościowe okazały się zarówno niewielkich rozmiarów teksty publicystyczne i notatki prasowe, jak i większe opracowania zamieszczone w wydawnictwach periodycznych (głównie o profilu społecznym i pedagogicznym). Najwięcej informacji na temat Oddziału Łódzkiego pozyskano dzięki kwerendzie dwóch liczących się prasowych organów Polskiej Partii Socjalistycznej, czyli „Robotnika”⁷

⁷ „Robotnik” (1894–2003) od 1919 do 1939 r. ukazywał się jako legalny, regularny dziennik PPS („Robotnik. Centralny Organ PPS”), wydawany w Warszawie, w nakładzie ok. 8–10 tys. egzemplarzy. Adresowany do działaczy, członków i sympatyków partii oraz klasy robotniczej bliskiej ruchowi socjalistycznemu. W skład redakcji i zespołu publicystów wchodziłi wybitni i zasłużeni działacze partyjni. Po zamachu majowym, kiedy treścią pisma stały się artykuły piętnujące sanacyjny rząd i prowadzoną przez niego politykę, nasiliły się represje w stosunku do redakcji i konfiskata wydań. W latach 1928–1935 pismo konfiskowano około 500 razy. Zob. A. Paczkowski, *Polska prasa w latach 1918–1939*, Warszawa 1980, s. 129–130; S. Niemyski, *W redakcji „Robotnika”*, [w:] *PPS. Wspomnienia z lat 1918–1939*, t. 2, Warszawa 1987, s. 785–794.

i „Łodzianina”⁸. Warto podkreślić, że wydawnictwa prasowe były w omawianym okresie podstawowym instrumentem politycznego i ideologicznego oddziaływania partii i ugrupowań politycznych na społeczeństwo, a zasięg i rozmiary prasowej działalności wydawniczej określały w pewnym stopniu popularność prezentowanego programu politycznego. Analiza zawartości wymienionych pism pozwoliła zobaczyć zarówno Oddział Łódzki, jak i RTPD w Warszawie na tle działalności politycznej, propagandowej i oświatowo-kulturalnej PPS. Szczegółowy ogląd zawartości „Robotnika” umożliwił rekonstrukcję interesujących okoliczności powołania do życia, w Warszawie w roku 1919, Robotniczego Wydziału Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim (podrozdział II.1). Co istotne, wydarzenia towarzyszące powstaniu, a raczej powstawaniu tej organizacji oraz decyzja o jej ostatecznym kształcie nie zostały dotąd poddane analizie i opracowaniu. Spośród tytułów prasy pepesowskiej adresowanej do kobiet kwereńdnie badawczej poddano „Głos Kobiet” (organ CWK PPS)⁹, a z tytułów kierowanych do najmłodszych – „Przyjaciela Dzieci” (organ RTPD)¹⁰.

⁸ „Łodzianin” (1900–1939), prasowy organ łódzkich struktur partii (wydawcą był ŁOKR). Ukazywał się od 1919 r. jako kontynuacja nielegalnego pisma o tym samym tytule, drukowanego od 1900 r. „Łodzianin” początkowo wychodził jako tygodnik, a od sierpnia 1919 r. dwa razy w tygodniu (w środę i sobotę), co miało być zapowiedzią przekształcenia go w dziennik, ale jako pismo codzienne ukazywał się zaledwie przez pewien czas („Łodzianin. Dziennik Robotniczy. Organ PPS”). Trudności finansowe spowodowały, że od 1921 r. powrócono do formy tygodnika („Łodzianin. Tygodniowy Organ PPS”). Nakład pisma osiągał od 1600 do 2 tys. egzemplarzy, co w Łodzi nie było liczbą imponującą, ale jak podkreślają badacze prasy, rynek nabywców nie równał się rynkowi czytelników. Koszt miesięcznej prenumeraty wynosił 1,00–1,20 zł i, zdaniem redakcji, gazeta była w zasadzie na kieszeń każdego pracującego robotnika. Z uwagi na treści nieprzychylnie rządowi w latach 1927–1931 pismo konfiskowano około 50 razy. W 1933 r., z powodów finansowych, „Łodzianin” został zamknięty. Pismo wznowiono pod koniec 1936 r. (druk pisma przeniesiono do Warszawy). Zob. W. Kaszubina, *Notatki o prasie łódzkiej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1968, nr 7, s. 179–181.

⁹ „Głos Kobiet” (1908–1939) do 1919 r. wydawano jako prasowy organ PPS–SD, po kongresie zjednoczeniowym partii stał się pismem edytowanym w Warszawie, przez kobiety zrzeszone w PPS, jako organ CWK PPS („Głos Kobiet. Wydawnictwo Centralnego Wydziału Kobiecego P.P.S.”). Nakład czasopisma nie przekraczał 5 tys. egzemplarzy, z niewielką liczbą stron (8 stron, gdy pismo wydawane było co dwa tygodnie; 12–16 stron w latach 30., kiedy ukazywało się raz lub dwa razy w miesiącu). „Głos Kobiet” adresowano do kobiet ze środowisk robotniczych, dlatego treści nawiązywały do warunków pracy i bytu klasy pracującej. Artykuły uwypuklały niedolę, opisując ciężkie warunki, w jakich muszą wychowywać się dzieci robotników. Na łamach pisma regularnie prowadzono akcję zwalczania alkoholizmu, uznając go za główną przyczynę nieszczęść rodzin robotniczych. Oprócz tego uświadamiano kobiety, że ich życie nie musi ograniczać się do pracy oraz wydawania na świat i wychowywania potomstwa. Redaktorkami czasopisma były aktywne działaczki partyjne, wśród nich wyróżniała się Dorota Kluszyńska, związana z pismem przez cały okres jego istnienia. Zob. A. Paczkowski, *Polska prasa...*, s. 7; J. Myśliński, *Kobiety w polskich ugrupowaniach lewicowych 1918–1939*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2000, s. 65–66.

¹⁰ „Przyjaciela Dzieci” (1927–1939) ukazywał się w formie dodatku do „Robotnika” („Przyjaciela Dzieci. Dodatek do Robotnika”), był organem RTPD. Początkowo pismo drukowano w formie tygodnika, w latach 1928–1931 ukazywało się co dwa tygodnie, a od 1932 r. co miesiąc. Służyło „naucze i rozrywce” dzieci czytelników „Robotnika”. Nauczyciele i wychowawcy placówek RTPD mogli znaleźć na łamach pisemka propozycje metodycznych wskazówek dotyczących prowadzenia zajęć czy przebiegu uroczystości partyjnych. Publikowano też listy najmłodszych. „Przyjaciela Dzieci” miał wymowę propagandową. Zob. A. Notkowsk, *Prasa Polskiej Partii Socjalistycznej 1918–1939. Przegląd wydawnictw warszawskich. Część II*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1988, nr 27, s. 66.

Wśród źródeł czasopiśmienniczych znalazły się periodyki będące organami prasowymi jednostek rządowych: „Praca i Opieka Społeczna” (organ Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej)¹¹, władz samorządowych: „Dziennik Zarządu M. Łodzi” („Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi”)¹², organizacji nauczycielskich: „Przedszkole” (Sekcji Wychowawczyń Przedszkoli Związku Nauczycielstwa Polskiego)¹³, i organizacji społecznych: „Opieka nad Dzieckiem” (Polskiego Komitetu Opieki nad Dzieckiem)¹⁴. Artykuły zawarte w tych pismach stanowią cenny materiał badawczy pomocny w rekonstrukcji dziejów opieki społecznej, w tym opieki nad dziećmi i młodzieżą, w Polsce i w Łodzi w latach międzywojennych.

Obok przytoczonych źródeł wykorzystano zbiory ikonograficzne: Narodowego Archiwum Cyfrowego, APL, Muzeum Oświaty Ziemi Łódzkiej i Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Łodzi. W podpisach

¹¹ „Praca i Opieka Społeczna” (1921–1939), kwartalnik MPIOS (potem MOS), poświęcony zagadnieniom z zakresu ochrony pracy, ubezpieczeń społecznych, opieki społecznej, zdrowia publicznego i dziedzin pokrewnych. Wydawany prawdopodobnie bezpośrednio po odzyskaniu niepodległości, gdyż w pierwszym numerze pisma informowano czytelników, że „po dłuższej przerwie” spowodowanej inwazją bolszewicką (1920) i zmianami w kierownictwie resortu, „podjęto wydawanie pisma”. W latach 1930–1934 wraz z niektórymi numerami pisma ukazywał się „Dodatek Miesięczny do kwartalnika «Praca i Opieka Społeczna»”, zawierający konwencje, ustawy, rozporządzenia, zarządzenia, okólniki i instrukcje, statuty i inne przepisy z zakresu działalności MPIOS/MOS. Na podstawie kweryndy periodyku oraz *Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej*, „Praca i Opieka Społeczna” (dalej: PiOS) 1921, nr 1, s. 1; *Pedagogika opiekuńcza w latach II Rzeczypospolitej*, [w:] *Źródła do pedagogiki opiekuńczej*, t. I, cz. 1 i 2, red. I. Lepalczyk, Warszawa 1988, s. 165.

¹² „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi” (1919–1939), w okresie międzywojennym był to jedyny periodyk urzędowy publikowany przez łódzkie władze lokalne. Przez 20 lat zredagowano i wydano 767 numerów. Do końca 1932 r. pismo ukazywało się w formie tygodnika, od stycznia 1933 r. drukowano je raz w miesiącu; nakład osiągał początkowo 700, później 450 egzemplarzy. Oprócz zagadnień politycznych, prawno-ekonomicznych, społeczno-kulturalnych czy związanych ściśle z administrowaniem miastem podejmowano kwestie szeroko rozumianej oświaty. Funkcję redaktora naczelnego pełnił m.in. Eugeniusz Ajnenkiel. Zob. J. Sosnowska, *Problemy oświaty, wychowania i opieki nad dzieckiem na łamach „Dziennika Zarządu Miasta Łodzi” (1919–1939)*, [w:] *Addenda do dziejów oświaty. Z badań nad prasą Drugiej Rzeczypospolitej*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2013, s. 225–246.

¹³ „Przedszkole” (1933–1939), miesięcznik, organ Sekcji Wychowawczyń Przedszkoli ZNP. Na swoich łamach pismo informowało o wydarzeniach związanych z funkcjonowaniem przedszkola, propagowało idee *nowego wychowania*, przekazywało zarządzenia władz dotyczące placówek przedszkolnych, omawiało ich potrzeby oraz dostarczało informacje z zagranicy. Stałe miejsce miał dział dotyczący kształcenia i dokształcania personelu, jego obowiązków służbowych i warunków pracy. Redaktorką była Lucyna Sękowska. Zob. J. Hellwig, „Przedszkole” – *czasopismo ruchu wychowania przedszkolnego w okresie międzywojennym*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1990, nr 1, s. 96–104.

¹⁴ „Opieka nad Dzieckiem” (1923–1931), miesięcznik Polskiego Komitetu Opieki nad Dzieckiem (PKOnD), w okresie międzywojennym trzykrotnie zmienił swój tytuł. W latach 1923–1931 wydawany przez Wydział Higieniczno-Lekarski Polsko-Amerykańskiego Komitetu Opieki nad Dzieckiem pt. „Opieka nad Dzieckiem. Czasopismo poświęcone ochronie macierzyństwa, opiece nad dziećmi i młodzieżą”; następnie od 1932 do 1937 r. miesięcznik pt. „Życie Dziecka. Czasopismo poświęcone ochronie macierzyństwa, opiece nad dziećmi i młodzieżą”, wydawany przez PKOnD; w 1938 r. dwa ostatnie numery przedwojenne ukazały się pt. „Życie Młodych. Czasopismo poświęcone ochronie macierzyństwa, opiece nad dziećmi i młodzieżą”. Zob. *Pedagogika opiekuńcza...*, s. 164–165; S. Sopalak, „Rekonstrukcja działań opiekuńczo-wychowawczych na łamach czasopisma «Opieka nad Dzieckiem» w latach 1923–1929”, praca magisterska napisana pod kierunkiem dr Joanny Sosnowskiej na Wydziale Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.

ilustracji pochodzących z NAC użyto oryginalnych ich deskrypcji. Ilustracje potraktowano jako źródło historyczne i ważne uzupełnienie narracji. Wykorzystano głównie fotografie przedstawiające dzieci na tle budynków/mieszkań, na ulicy, w parku, wewnątrz pomieszczeń, z dorosłymi, z rodziną, na tle różnych wydarzeń. Na innych ilustracjach widoczne są wycinki prasowe: ogłoszenia, zawiadomienia, wezwania czy krótkie artykuły, pochodzące głównie z „Robotnika”, „Łódzianina”, „Głosu Kobiet” i „Przyjaciela Dzieci”. Autorka dokonała też wnikliwej kwerendy zdjęć zamieszczonych w Repozytorium Cyfrowym Zbioru Fotografii „Robotnicy w XIX i XX wieku”¹⁵, przypisanym do Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ, mając nadzieję na możliwość zamieszczenia w niniejszej publikacji cennych, z punktu widzenia badań historyczno-społecznych, zdjęć ukazujących rodziny robotnicze międzywojennej Łodzi – w przestrzeni domowej, w zakładach pracy, na ulicy, świętujących uroczystości rodzinne czy biorących udział w życiu społecznym miasta. Pomimo przychylności i pomocy ze strony prof. UŁ dr hab. Ingi Kuźmy przyczyny natury prawnej uniemożliwiły wzbogacenie książki o tego rodzaju fotografie.

Przydatne w pracy badawczej okazały się współczesne publikacje zwarte i artykuły o tematyce społeczno-politycznej, ekonomicznej, oświatowo-wychowawczej, pedagogicznej i opiekuńczej, ukazujące przede wszystkim rzeczywistość okresu międzywojennego. Są to teksty analizujące wymienioną problematykę w wymiarze regionalnym i ponadregionalnym. Do badań wykorzystano też prace magisterskie zdeponowane w Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego i Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ, dotyczące badanej problematyki, a także zasoby internetowe.

Zebrany materiał badawczy poddano selekcji i stosując układ problemowo-chronologiczny, uszeregowano w czterech rozdziałach.

W pierwszym rozdziale skoncentrowano się na ukazaniu warunków życia i pracy rodzin robotniczych Łodzi lat 1918–1939. Pokazano społeczność robotniczą na tle struktury mieszkańców etniczno-wyznaniowej i społeczno-zawodowej. Starano się przedstawić sytuację socjalną i zdrowotną łódzkiego proletariatu w zmieniającej się na świecie i w kraju sytuacji społeczno-ekonomicznej, wywołanej kryzysem gospodarczym lat 30. Należy pamiętać, że to warunki życia rodziny kształtowały możliwości rozwojowe dziecka, jego egzystencja zależała od sytuacji materialnej i kompetencji wychowawczych rodziców. W rozdziale zaprezentowano również wysiłki pierwszych władz samorządowych Łodzi zmierzające ku temu, by umożliwić dzieciom proletariatu dostęp do edukacji i uczestnictwa w kulturze. Jak nadmieniono, ukazany też został sposób sprawowania opieki nad dziećmi przez rodziców-robotników, zwyczaje i zasady panujące w domu, sposób odżywiania, zasady higieny, podejście do spraw wychowania i edukacji potomstwa. I wreszcie starano się zaprezentować główne podmioty/jednostki opieki działające w mieście, które przyjęły na siebie obowiązki opiekuńcze wobec najmłodszej populacji. Oprócz jednostek sektora samorządowego i szeroko ujmowanego sektora społecznego oraz prywatnego były to organizacje i instytucje powiązane

¹⁵ <http://fotografierobotnikow.uni.lodz.pl/dlibra> (dostęp: 21.06.2020).

z ugrupowaniami politycznymi. Starano się prześledzić postulaty Polskiej Partii Socjalistycznej, w których działacze partyjni i osoby sympatyzujące z ruchem lewicowym wskazywali konieczność zapewnienia dzieciom właściwych warunków opieki, wychowania, edukacji, zdrowia.

W rozdziale drugim przedstawiono Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci – organizację-matkę wielu oddziałów terenowych, w tym Oddziału Łódzkiego. Zaprezentowano proces wyłaniania się struktur organizacji pod pierwotną nazwą Robotniczy Wydział Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim oraz jej działalność w latach 1919–1925. Dalej odtworzono/przybliżono moment ukonstytuowania RTPD w roku 1926 oraz omówiono założenia statutowo-programowe, strukturę wewnętrzną i władze organizacji. Rozdział zamyka obraz licznych przedsięwzięć opiekuńczo-wychowawczych RTPD, realizowanych w latach 1926–1939.

Kolejne dwa rozdziały poświęcono Oddziałowi Łódzkiemu RTPD. W rozdziale trzecim nawiązano do utworzenia organizacji i jej działalności w Łodzi w okresie międzywojennym, w czwartym zaś przedstawiono konkretne projekty opiekuńczo-wychowawcze i profilaktyczno-lecznicze realizowane w formule instytucjonalnej.

Geneza OŁ Robotniczego Wydziału Wychowania Dziecka i Opieki nad Nim oraz początkowa faza jego aktywności na polu opieki (1923–1925) jest przedmiotem analizy rozdziału trzeciego. Pokazano tu również kierunek prac organizacyjnych i opiekuńczo-wychowawczych Oddziału Łódzkiego Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci realizowany w latach 1926–1939, przedstawiono członków Zarządu OŁ i operowanie finansami organizacji.

Opieka, wychowanie i ochrona zdrowia najmłodszych w placówkach prowadzonych przez Oddział Łódzki RTPD jest treścią rozdziału czwartego. Geneza i działalność poszczególnych placówek: ognisk, przedszkoli, świetlic, kolonii letnich, półkolonii i Przychodni Przeciwgruźliczej zaprezentowano w szerokiej perspektywie ukazującej proces tworzenia tego typu placówek oraz ich znaczenie w opiece nad dzieckiem zarówno z punktu widzenia międzywojennej Polski, jak i międzywojennej Łodzi.

Zakończenie pracy obejmuje uogólnienia i wnioski z badań nad funkcjonowaniem Oddziału Łódzkiego Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci w latach 1923–1939.

Uzupełnienie tekstu stanowią tabele i aneks z załącznikami, w którym zamieszczono, między innymi, Statut RTPD z 1927 roku oraz dokumenty wskazujące na dyskusję toczoną w łonie Polskiej Partii Socjalistycznej wokół zagadnień opieki nad dziećmi i młodzieżą, wpisującą się w międzywojenny dyskurs społeczno-polityczny nad funkcjonowaniem państwa, kondycją rodziny i szkoły oraz miejscem dziecka w społeczeństwie.

Wyrazy wdzięczności składam Panu Profesorowi Grzegorzowi Michalskiemu, kierownikowi Katedry Historii Wychowania i Pedeutologii Uniwersytetu Łódzkiego, za czas poświęcony lekturze przygotowywanej publikacji oraz cenne uwagi i sugestie. Słowa serdecznych podziękowań – za wnikliwą analizę publikacji oraz wszelkie wskazówki czyniące ją bardziej wartościową – kieruję do recenzentki Pani Profesor Stefanii Walasek z Uniwersytetu Wrocławskiego. Pani Monice Wachowicz z Muzeum Oświaty Ziemi Łódzkiej, Pani Aleksandrze Podlasin-Kubus, prezes Łódzkiego Oddziału Regionalnego TPD, oraz Pracownikom Archiwum Państwowego w Łodzi i Narodowego Archiwum Cyfrowego dziękuję za udostępnienie zbiorów i fotografii wzbogacających niniejsze opracowanie. Mojemu Bratu Piotrowi Sosnowskiemu serdecznie dziękuję za pomoc w przygotowaniu materiału zdjęciowego wykorzystanego w książce. Słowa podziękowań kieruję także do całego zespołu Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego za wszelką pomoc i profesjonalną pracę redakcyjno-wydawniczą.

Rozdział I

Warunki życia rodzin robotniczych międzywojennej Łodzi

I.1. Robotnicy w strukturze etniczno-wyznaniowej i społeczno-zawodowej ludności miasta

W okresie międzywojennym łodzianie nadal tworzyli społeczność wielokulturową, zróżnicowaną pod względem narodowościowym, językowym, wyznaniowym i społeczno-zawodowym. Niejednolite pod względem struktury ludności oblicze miasta kształtowało się już od pierwszej połowy XIX wieku i było rezultatem decyzji politycznych oraz związanych z nimi uwarunkowań ekonomicznych i społeczno-demograficznych¹. Rozwój przemysłu (głównie produkcji włókienniczej) i handlu definiował charakter miasta. Na przełomie XIX i XX wieku Łódź zyskała status największego i liczącego się ośrodka przemysłowego na ziemiach polskich².

O ogromnym awansie ekonomicznym i kulturowym miasta świadczyła wzrastająca w niezwykłym tempie liczba ludności³. Przed rokiem 1914 Łódź liczyła

¹ O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853, s. 6; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. 1: *Przemysł, Łódź 1964*, s. 88–95. Zob. też: *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, red. M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlaś, Łódź 2005; K. Śmiechowski, *Łódź przełomu wieków XIX i XX – miasto robotników?*, [w:] *Robotnicy Łodzi drugiej połowy XIX wieku. Nowe kierunki badawcze*, red. K. Śmiechowski, M. Sikorska-Kowalska, K. Fukumoto, Łódź 2016, s. 13–44.

² Rozwój niewielkiej osady rolniczej, jaką była Łódź, rozpoczął się dopiero po zaliczeniu jej w 1820 r. do miast rządowych Królestwa Polskiego i wyznaczeniu na osadę fabryczną. Po drugim rozbiórze Polski (1793) Łódź znalazła się w zaborze pruskim, po kongresie wiedeńskim (1815) weszła w skład Królestwa Polskiego, które po powstaniu listopadowym (1830–1831) zostało włączone do Imperium Rosyjskiego.

³ W ciągu niemal stu lat, od 1820 do 1914 r., liczba mieszkańców Łodzi zwiększyła się ponad 623 razy, z 767 osób do 477 862. W latach 1865–1914 liczba ludności wzrosła ponad 12 razy. Zob.

prawie 500 tysięcy mieszkańców, a kiedy w roku 1915 w granice administracyjne włączono przedmieścia, liczba łodzian wzrosła do 600 tysięcy⁴. Drastyczny spadek liczby mieszkańców, i w związku z tym przeobrażenia w strukturze demograficzno-społecznej i narodowościowo-wyznaniowej, nastąpił w latach I wojny światowej⁵. W końcowym jej okresie, w styczniu 1918 roku, liczba łodzian kształtowała się na poziomie 341 829 osób: 196 897 kobiet i 144 932 mężczyzn⁶.

Nowy etap w dziejach miasta nastąpił po odzyskaniu niepodległości. W pierwszych latach okresu międzywojennego uruchamiano fabryki i przedsiębiorstwa włókiennicze zdewastowane wskutek polityki prowadzonej w Łodzi przez niemieckie władze okupacyjne⁷. Odbudowie przemysłu towarzyszył przyrost liczby mieszkańców, spowodowany głównie imigracją. Wśród ludności napływowej przeważały osoby poszukujące pracy w sektorze przemysłowym. W świetle danych pierwszego i drugiego spisu powszechnego, przeprowadzonych w Rzeczypospolitej w latach 1921 i 1931, liczba ludności Łodzi systematycznie wzrastała, co było także efektem przyrostu naturalnego. W roku 1921 w mieście odnotowano 451 974 łodzian, po dekadzie było ich 604 629⁸. Pod koniec międzywojnia Łódź zamieszkiwało 672 tysiące osób⁹.

Wśród ludności Łodzi liczebnie dominowały kobiety – już w roku 1897 stanowiły one ponad 51 procent ogółu mieszkańców, a I wojna światowa jeszcze powiększyła tę dysproporcję. Masowa, dobrowolna lub przymusowa emigracja mężczyzn oraz mobilizacja do wojska spowodowały, że w roku 1918 kobiety stanowiły w mieście 57,6 procent (na 100 mężczyzn przypadało 135 kobiet)¹⁰. Szczególnie wysoki ich odsetek odnotowano w grupie 21–55 lat, czyli w przedziale wiekowym, w których mężczyźni – głównie robotnicy – podlegali mobilizacji lub emigrowali za pracą. Zmiany w strukturze demograficznej pociągały za sobą przekształcenia społeczne – zmniejszenie liczby mężczyzn (ojców) powodowało

J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1982, nr 11, s. 38–40, tabl. 1.

⁴ W 1915 r. w granice Łodzi włączono przedmieścia, w związku z tym liczba ludności powiększyła się do 600 tys.

⁵ A. Goerne, *Z zakresu statystyki m. Łodzi. Informator z kalendarzem na rok 1919*, Łódź b.r.w., s. 25; E. Grabowski, *Stan ludności i ruch naturalny w Łodzi w okresie 1904–1920*, [w:] *Statystyka m. Łodzi*, t. 1, Łódź 1922, s. 3; E. Rosset, *Łódź miasto pracy*, Łódź 1929, s. 22; W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. I: *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa–Łódź 1980, s. 298.

⁶ A. Goerne, *Z zakresu statystyki...*, s. 25, 27.

⁷ Okupacja miasta trwała od grudnia 1914 do listopada 1918 r. Na skutek rekwizycji środków transportu, maszyn, silników, pasów transmisyjnych oraz surowców i wyrobów praktycznie unieruchomiono cały łódzki przemysł. To z kolei pozbawiło podstaw utrzymania wielu mieszkańców, zmuszając ich do opuszczenia miasta.

⁸ Dane spisowe dotyczące Łodzi: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, „Statystyka Polski”, t. XVI, Warszawa 1928; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 67, Warszawa 1937.

⁹ L. Mrocza, *Fenomen robotniczy Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1987, s. 10, tab. 1.

¹⁰ *Ibidem*, s. 90; B. Wachowska, *Struktura wyznaniowo-narodowościowa i społeczno-zawodowa proletariatu łódzkiego (1918–1929)*, „Rocznik Łódzki” 1976, t. XXI, s. 40.

wzrost liczby rodzin pozbawionych głównych żywicieli i w związku z tym potrzebujących wsparcia socjalnego¹¹. W okresie międzywojennym dysproporcja między kobietami a mężczyznami zmniejszyła się, ale i tak przewaga liczebna kobiet była wysoka: w 1921 roku wyniosła 100:121, po upływie dekady – 100:117.

Ilustracja I.1. Panorama Łodzi. Widok na północną stronę miasta, 1918–1939

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/9/3820/1

Mieszkańcy Łodzi międzywojennej to przedstawiciele wielu narodowości i wyznań. Wśród głównych grup etnicznych występowali Polacy, Żydzi, Niemcy i Rosjanie. W latach 1914–1918, jak nadmieniono, doszło do znaczących zmian w strukturze narodowościowej i wyznaniowej łódzian, ale pierwszy powszechny spis ludności z 30 września 1921 roku wykazał, że nadal przeważała ludność narodowości polskiej, którą stanowiło 279 846 osób (61,9 procent ogółu mieszkańców)¹². Druga pod względem liczebnym była społeczność żydowska – 138 851 osób (30,7 procent), kolejna – niemiecka, licząca 31 670 osób (7 procent), inne grupy narodowościowe nie przekraczały 0,4 procent ogółu łódzian¹³.

¹¹ W lutym 1918 r. władze miejskie odnotowały w Łodzi 15 033 takie rodziny (17,5 procent objętych spisem).

¹² Warto odnotować, że badając przynależność narodowościową respondentów, w pierwszym powszechnym spisie ludności (1921) wyróżniono cechę „narodowość”, natomiast w drugim (1931) zastąpiono ją kryterium „języka ojczystego”.

¹³ L. Mroczka, *Dynamika rozwoju i struktura społeczno-zawodowa głównych grup etnicznych w Łodzi w latach 1918–1939*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 101, tab. 2.

Po upływie dekady – według spisu powszechnego z 9 grudnia 1931 roku – obniżył się odsetek ludności polskiej do 59 procent na korzyść mieszkańców pochodzenia żydowskiego (wzrost do 31,7 procent) i niemieckiego (8,9 procent)¹⁴. W 1939 roku udział Polaków wśród łódzian zmniejszył się do 57,1 procent, odsetek ludności żydowskiej wzrósł do 33,8 procent, natomiast niemieckiej pozostał na takim samym poziomie (8,8 procent)¹⁵.

Do końca okresu międzywojennego społeczność Łodzi charakteryzowała się również dużym zróżnicowaniem wyznaniowym. W latach 1918–1939 przeważali katolicy (reprezentujący Kościół rzymskokatolicki i mariawicki), następne miejsce zajmowali wyznawcy religii mojżeszowej. Znacznie mniej liczebni byli protestanci – najwięcej wyznawców tej konfesji należało do Kościoła ewangelicko-augsburskiego i ewangelicko-reformowanego¹⁶. Od roku 1918 notowano znikomą liczbę wyznawców prawosławia i innych religii. Struktura wyznaniowa międzywojennej Łodzi w zasadzie pokrywała się z przynależnością narodowościową; większe różnice dotyczyły tu jedynie protestantów. W roku 1921 przeważającą grupą wyznaniową byli w mieście katolicy – prawie 242 tysiące (53,2 procent ogółu ludności), kolejną grupę stanowili wyznawcy religii mojżeszowej – nieco ponad 156 tysięcy (34,5 procent), protestanci – prawie 50 tysięcy (11 procent). Przedstawiciele prawosławia i innych wyznań liczyli wówczas około 4 tysiące osób (1 procent)¹⁷. Następną dekada i lata kolejne nie przyniosły istotnych zmian w składzie wyznaniowym mieszkańców miasta, poza spadkiem łódzian wyznania ewangelickiego (1931 roku – 9,3 procent; 1938 roku – 8 procent), wzrostem odsetka katolików (1931 roku – 56,3 procent; 1938 roku – 58,6 procent) i przedstawicieli innych wyznań (odpowiednio: 0,9 procent i 2,3 procent) oraz względną stabilizację wyznawców religii mojżeszowej (1931 roku – 33,5 procent; 1938 roku – 31,1 procent)¹⁸. Dominującym językiem wśród katolików był polski (98,3 procent), wśród ewangelików niemiecki (83,2 procent), natomiast w społeczności żydowskiej jidysz (87,5 procent).

Struktura społeczno-zawodowa ludności międzywojennej Łodzi wynikała z przemysłowego charakteru miasta, które było przede wszystkim wielkim ośrodkiem ludzi pracy, wśród których przeważali robotnicy. Na początku lat 30. ludność robotnicza stanowiła 69,7 procent ogółu, znajdując zatrudnienie przede wszystkim w przemyśle i handlu, ale także w transporcie, jako służba domowa oraz w chałupnictwie. Zdaniem Janusza Żarnowskiego (1932–2019) robotnicy przemysłowi tworzyli w danym miejscu odrębne środowisko, można powiedzieć, że stanowili podstawową część klasy robotniczej¹⁹, wytwarzali własną kulturę, ogni-

¹⁴ L. Mrocza, *Fenomen robotniczy...*, s. 38, tab. 4.

¹⁵ W. Puś, *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] *Wpływ wielonarodowego...*, s. 28.

¹⁶ L. Mrocza, *Fenomen robotniczy...*, s. 41, tab. 5.

¹⁷ J.K. Janczak, *Struktura narodowościowa Łodzi w latach 1820–1939*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991, s. 52–53.

¹⁸ J.K. Janczak, *Struktura narodowościowa...*, s. 53–54; L. Mrocza, *Dynamika rozwoju...*, s. 106.

¹⁹ Autor wyodrębnił różne koncepcje klasy robotniczej: 1) jako jeden z sektorów społeczeństwa w układzie wieloklasowym, 2) jeden z członów opozycji w relacji np. klasa robotnicza – burżuazja/pań-

skując się wokół zakładów pracy, organizacji zawodowych i partyjnych, zamieszkując wydzielone dla nich w przestrzeni miejskiej osiedla robotnicze zakładane przez właścicieli fabryk²⁰. Wśród pozostałych grup społeczno-zawodowych funkcjonujących w tamtym okresie w Łodzi było drobnomieszczaństwo, zaliczane do kategorii zawodowej drobnych kupców i rzemieślników – 18,6 procent, inteligencja z udziałem 9,6 procent (pracownicy umysłowi, administracja, służba publiczna) i burżuazja przemysłowo-handlowa (przemysłowcy, właściciele fabryk, zakładów, firm), stanowiąca wśród mieszkańców najmniejszy odsetek (2,1 procent)²¹.

Ilustracja I.2. Panorama Łodzi. Widok na południową stronę miasta, 1928–1939

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/9/3820/2

stwo, 3) grupa społeczna „zagospodarowana” przez związki zawodowe, partie polityczne, organizacje, sąsiedztwa miejskie i okołofabryczne, 4) grupa pracowników o statusie proletariackim, najubożsi obywatele (pewna część robotników rolnych, wyrobników, pracowników fizycznych pozafabrycznych, pracujących w instytucjach usługowych itp.). Autor uważał również, że określenie „klasa robotnicza” przynależy właściwie tylko środowiskom, które określały siebie jako robotnicze, gdyż już samo istnienie danej grupy społecznej jako „klasy” wymaga samoświadomości jej członków. Zob. J. Żarnowski, *Nowe spojrzenie na społeczeństwo Polski międzywojennej*, [w:] *Spółeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie. Metamorfozy społeczne*, t. 10, red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski, Warszawa 2015, s. 22–23.

²⁰ *Ibidem*, s. 30. Wśród robotników przemysłowych istniała również stratyfikacja zawodowa: wyższy i średni dozór fabryczny nadzorujący pracę w sali maszyn (majstrzy salowi, majstrzy i podmajstrzy zmianowi), dozór techniczny, robotnicy wykwalifikowani, robotnicy niewykwalifikowani i wyrobniicy wykonujący proste prace fizyczne.

²¹ L. Mroccka, *Fenomen robotniczy...*, s. 27–28; S. Pytlas, *Struktura społeczności łódzkiej w XIX–XX wieku (do 1939 r.)*, [w:] *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, red. S. Gala, Łódź 1998, s. 67.